

CSEPELI GYÖRGY–ÖRKÉNY ANTAL–KIM LANE SCHEPPELE

A kelet-európai társadalomtudomány szerzett immunhiányos betegségének tünetei

1996 tavaszán indult Kelet és Nyugat között című sorozatvitánkat tavaly Kovács János Máttyás A tékozló fiú sorsa című közbeszólásával kívántuk felpezsdíteni. Csepeli György, Örkény Antal és Kim Lane Scheppele cikkét hasonló céllal emeltük át a Replika 1996-os angol nyelvű különszámából. Ez az írás ott és akkor – szociológusok körében – elérte hatását. Reméljük, ezúttal a közgazdász társadalmat is vitára ösztönzi.*

Elvesztett illúziók

Az államszocialista rendszerek Kelet-Európa-szerte bekövetkezett gyors és váratlan összeomlása láttán megfigyelők és résztvevők egyaránt azt hitték, hogy miután a modernitást megvalósító intézmények sorában kialakul a parlamenti demokrácia, az önszabályozó piac, a virágzó középosztály, a nagylelkű burzsoázia, a szabad média, létrehozzák az alkotmánybíróságot, a szabad polgárok önkéntes társulásait, ezek az intézmények és csoportok majd jólétet hoznak a kelet-és közép-európai országok népei számára. A forradalmi önkívületet és szellemet azonban hamarosan felváltotta a redisztribúciós rendszerből a piaci rendszerbe történő átmenet által okozott politikai és társadalmi másnaposság. A GDP drámai csökkenése, a növekvő társadalmi egyenlőtlenségek, az emelkedő munkanélküliség, a szegénység térhódítása és a női szerepek devalválódása sokkot okozott, amelyet súlyosbított bizonyos történelmi kísértetek feltámadása: a jobboldali szélsőségek, a nacionalizmus, az idegengyűlölet, az antiszemitizmus, a másokkal szembeni türelmetlenség. Mindehhez társult a bűnözés szaporodása, a népegészségügyi helyzet romlása, valamint a társadalmi védőháló meglazulása. És ez a hanyatlás a társadalomkutatót sem kímélte meg.

* Ennek a cikknek az előzménye egy 1991-ben tartott előadás volt, melyet Wessely Anna és Csepeli György tartott a Magyarország a világban című konferencián. A szerzők azt az álláspontot fogalmazták meg előadásukban, hogy a rendszerváltás következményeként a kelet-európai társadalomtudományokra nagy nemzetközi jövő vár. A varakozások nem igazolódtak. A jelen cikket Ann Arborban, Éva és Robert Darvas által rendelkezésünkre bocsátott lakás barátságos konyhájában írta angolul a két magyar szerző. Kim Lane Scheppele Budapesten ismerkedett meg a kézirattal, és készséggel vállalkozott a kommentálásra. Az így elkészült cikket a Replika folyóirat angol nyelvű különszáma kívánta megjelentetni az 1995-ben Budapesten megrendezett II. Európai Szociológiai Kongresszus alkalmából. A publikálás azonban késett, a szöveg megjelent az Interneten, majd The Colonization of East European Social Science címmel 1996-ban a Social Research 63. kötetének második számában (487–510. o.). Ugyanabban az évben a cikket a Replika végül is lehozta angol nyelvű különkiadásában, kiegészítve érdekes keleti és nyugati vitáirásokkal. Jelen szöveg az angol eredeti szó szerinti magyar fordítása.

Csepeli György az ELTE Szociológiai Intézetének tanára.

Örkény Antal az ELTE Szociológiai Intézetének tanára.

Kim Lane Scheppele a University of Pennsylvania tanára.

Számos exszocialista országban a szociológiai kutatás vagy nem létezett korábban, vagy ha volt, akkor a kutatást áthatotta és ezáltal ellehetetlenítette az ideológia. Más exszocialista országokban a kutatás viszonylag szabad maradt, de a nyílt publikálás lehetetlen volt. A szociológiai kutatás bármelyik típusáról is beszélünk, az új posztszocialista valóság kihívásaira a szociológia sehol sem volt képes megfelelő válaszokat adni.

Senki sem látta előre, hogy milyen hallatlanul erős lesz az államszocializmusból örökölt kulturális szféra megmaradási ösztöne, beleértve a tudományos kutatás intézményeit is. A kulturális újratermelést természeténél fogva konzervativizmus jellemzi, mivel a gyakorlati megoldások keresését és a pragmatikus érdeklődési irányt többnyire elhomályosítja az örök igazság keresésének (ür)ügye. A konzervativizmus csak fokozódott az államszocializmusban, ahol nem csupán a kulturális újratermelés, hanem a társadalmi újratermelés teljes egészében a központosítás és a központi újraelosztás alávetettje lett. Meglehetősen paradox, hogy a legalábbis elméletileg kívánt radikális változás avantgárdja a kulturális újratermelésben részt vevő értelmiségieknek éppen abból a csoportjából került ki, amely az újraelosztás rendszerébe maga is mélyen beágyazódott. Az átalakulás során derült ki, hogy a kulturális újratermelés a változásokkal szemben egyik legellenállóbb szférának bizonyult. Még az avantgárd értelmiségiek is átlátták, hogy a változások logikája érdekeik ellen való. Következésképpen, továbbra is felléptek az összes társadalmi szférát átható változtatás igényével, miközben ebből kivonták saját munkahelyüket, intézményüket, tanszéküket, kiadójukat, szerkesztőbizottságukat vagy tantestületüket.

A változással szemben mutatott ellenállás azonban nem talált támogatásra a gazdasági és a politikai erők részéről, aminek az lett a következménye, hogy nem volt olyan kulturális tevékenység, beleértve a társadalomkutatást is, amelynek fokozatosan, de biztosan ne romlottak volna az anyagi feltételei. A kutatási pénzek elfogytak vagy jelentős mértékben lepadtak, miközben a társadalomtudományi kutatás korábról örökölt intézményi keretei érintetlenek maradtak. Mindezeknek az lett a következménye, hogy a társadalomtudományi kutatás teljes rendszere kritikus állapotba került. A korábbi tudományos életművek elvesztették hitelüket és összeomlottak. Ugyancsak paradoxon, hogy a tudományos életművek kudarca nem csupán a hivatalosan jóváhagyott „szocialista ideológiai vállalkozók” némelyikét sújtotta, akiknek szembe kellett nézniük azzal, hogy az államszocializmus eltűnésével a forrásokhoz való kiváltságos hozzáférésük véget ért. Az egykori ellenzéki politikai részvétel által felemelt tudományos bálványoknak is meg kellett kóstolniuk az eltűnés és feledés keserűségének ízét.

Ugyanakkor új életművekre alapozott új pályák nem indulhattak el, mivel a régi rendszer tovább tartott. Ennek eredményeként az egyetemek és a társadalomtudományi intézetek pusztá héjjá váltak, kiürültek és alkalmatlannak bizonyultak arra, hogy betöltsék a vizsgálódás és a társadalmi visszacsatolás funkcióit. Ezzel egyidejűleg magánintézmények jöttek létre, s elszívták néhány jelentős kutatót a meglévő társadalomtudományi kutatási hálózat legjobbjai közül. Ezeknek az intézményeknek a piaci érdekei azonban lehetetlenné tették a tudományos tevékenység szabályai és mércéi szerint történő életmű-építést.

E negatív fejlemények szemléje önmagában is riasztó, de a valódi kép még szomorúbb. Az államszocializmus négy évtizede alatt a kutató- és oktatóintézmények fejlődése és infrastruktúrája (ideértve a könyvtárfejlesztést, a kommunikációs lehetőségeket, az informatikai forradalommal való lépéstartást) jelentős hátrányt szenvedett. Az átalakulás éveit ez a hátrány nem csökkent. A problémákat csak súlyosbították a régi berendezésekhez nem illeszkedő, szeszélyes és spontán új technológiai fejlesztések.

Kim Lane Scheppele észrevételei

A Közép- és Kelet-Európával foglalkozó nyugati szakértőket 1989 előtt szintén ideológiailag diktált kutatási prioritások és ideológiai alapokon megszerzett kutatási pénzek mozgatták. Jóllehet sok fontos kivétel ismert, Közép-és Kelet-Európa számos nyugati szakértője akkoriban vagy azért működött ezen a területen, mert antikommunizmusánál fogva abban volt érdekelt, hogy kimutassa Kelet-Európa alacsonyabb rendűségét a Nyugathoz képest, vagy azért dolgozott, mert baloldali szimpátiáinál fogva a valóságosan létező szocializmushoz képest vonzóbb szocializmus iránt érdeklődött. A pénzügyi támogatás szintén e két főirányt követte, miközben persze sokkal több pénz ment azokhoz az antikommunista kutatókhoz, akik készen álltak a Nyugat védelmi és biztonsági érdekeit szolgáló kutatások elvégzésére. Amikor a hidegháború egyszer csak véget ért, a nyugati kutatási forrásokot terelő prioritások is megváltoztak, ami számos kutatót meglepett, akik korábban a szocializmus rendszerének vizsgálatai alapján szerezték hírnevüket. De a baloldali kutatók sem jártak jobban, akiket tanácstalansággal töltött el a reálisan létező szocializmusnak átalakulása a reálisan létező kapitalizmus egyik válfajává, és mindezt egykori elvtársaik a keleti társadalomkutatók között ráadásul lelkesen üdvözölték.

Bár a régióval 1989 előtt hivatásszerűen foglalkozó nyugati kutatók életműve keleti kollégáik életműveivel ellentétben nem roppant össze, a nyugati kutatóknak szembe kellett nézniük a kutatási témák szerkezetének radikális átalakulásával. A nyugati szakértők számára hirtelen világossá vált, hogy valójában nem is voltak szakértői annak a régiónak, amely a huszadik századvégi történelem legnagyobb változását élte meg anélkül, hogy ők e változás előrejelzésére képesek lettek volna. A kutatási alapok, a kutatásokat pénzelő intézmények megváltoztatták prioritásaikat. Míg korábban inkább a nukleáris elrettentést és a konfliktusmegoldást előtérbe helyező kutatásokra szóltottak fel, addig egyik napról a másikra a demokratizálás és a privatizálás kutatását ösztönözték. A szakértők gyorsan irányt váltottak, hiszen sosem volt idegen tőlük, hogy arra forduljanak, amerre a pénz volt. Ha valaki korábban a fegyverzetellenőrzést kutatta, most az etnikai konfliktusokra szakosodott, más a kölcsönös elrettentés helyett a privatizáció kutatására. Aki a hiánygazdaságban kialakult munkaerő-áramlást vizsgálta, most az új vállalkozókat figyelte meg. A kutatási pénzek elnyerésére készített kutatási tervekből kibontakozó szép új világ kategóriáit és fogalmait nem szakértők alkották meg, hanem a napi sajtóban publikáló nyugati újságírók, akik „átmenetről”, „posztkommunizmusról” és „a történelem végéről” írtak. Amint ezek a kifejezések a kutató értelmiségi diskurzus részeivé váltak, egyre kevésbé lett fontos, hogy mit is jelentenek ezek a helyszínen, és hogyan változnak Közép-Európától Közép-Azsiáig, miközben a kutatási pénzek elnyeréséért egyre-másra születtek a „régioról” és a „kommunizmusból való átmenetről” szóló pályázati szövegek. Minderre ugyanis elegendő pénz volt. Miként megvoltak a pénzt adó intézmények is, amelyek a hidegháború alatt finanszírozták a biztonsági elemzéseket, valamint a kétpólusú világ más betegségeit kutatókat. Az újonnan támogatott kutatások szükségessé tették a lehető legtöbb országot magába foglaló összehasonlítást mind a régióon belül, mind a külső országokkal, mivel az lett a cél, hogy a Kelet és Nyugat között feltételezetten még mindig meglévő különbségekre vonatkozó tételt be lehessen bizonyítani. Ez a törekvés hatalmas statisztikai adathalmazt produkált, amelyet a komputerizált nyugati társadalomtudományi kutatóműhelyekben elemezni lehetett.

Mi történt az 1989 előtt közép-kelet-európai témákon dolgozó nyugati kutatókkal? A szocialistabarát kutatók azt találták, hogy korábbi elvtársaik a liberalizmuson kívül másról sem hajlandók beszélni. Az antikommunista kutatók végül is szemtől szembe találkoztak az egykori ellenséggel, és riadtan tapasztalták, hogy az is pénzt kér. De a leginkább

nyilvánvaló tény az volt, hogy riasztóan megnőtt az egyenlőtlenség a társadalomtudományban, hiszen a Kelet kutatására fordított pénz kizárólag Nyugatról érkezett. A keleti kutatási apparátus, mint annyi minden egyéb a kulturális területen, összeomlott.

Találkozás a vírussal

Az amerikai indiánokkal foglalkozó legújabb történelmi művek érdekes feltételezésre hívják fel a figyelmet: bár az új világrész bennszülöttei közül sokan a jól felfegyverzett hódítókkal szembeni reménytelen katonai küzdelemben haltak meg, a bennszülött lakosság megtizedelődésének igazi oka a behatók megjelenésének egyik akaratlan következménye volt. Az európaiak láthatatlan élő mikroorganizmusokat hoztak magukkal, amelyek akadálytalanul behatóltak a bennszülöttek szervezetébe, mert belőlük hiányzott az ellenálló képesség a testük számára teljesen ismeretlen baktériumokkal és vírusokkal szemben. Az új betegségek sokkal nagyobb pusztítást vittek végbe köztük, mint a hódítók által fogyanatosított szándékos megtorló és korlátozó intézkedések. Valami hasonló készül most Közép- és Kelet-Európában, persze a nem szándékos hatások ebben az esetben természetesen nem magyarázhatók meg a biológia segítségével.

Ebben a cikkben azt kívánjuk megvizsgálni, hogy milyen hatásokkal járt a Közép- és Kelet-Európába történő nyugati behatolás a társadalomtudományok területén. A betegség neve gyarmatosítás. A következőkben a nyugati gyarmatosító törekvésekre válaszként mutatott néhány tipikus stratégiát szeretnénk jellemezni, amelyek a kéretlenül „felszabadított” státusba került egyes közép-és kelet-európai országokban élő társadalomtudósok között megjelentek.

Adatszolgáltatás

A nyugati behatók mohón vetették rá magukat a korábban elérhetetlen titkos archívumokban és egyéb titkosított adatbázisokban tárolt forrásokra, amelyek az információk elzárására épülő rendszer összeomlását követően megnyíltak a köz számára. A bennszülött társadalomtudósok képtelenek voltak a költség- és időigényes elemzések elvégzésére. Szerepük az archívumok kapuinak kinyitására és az adatbázisok kiszolgáltatására egyszerűsödött. Felmerült az igény egy másféle új szolgáltatás iránt is, amely új adatbázisok létrehozásával volt kapcsolatos. A Nyugaton elérhető kutatási pénzekből hatalmas összegeket fordítottak arra, hogy a lehető legtöbb posztoszocialista országban összehasonlító kutatásokra kerüljön sor. Ezeknek az összehasonlító kutatásoknak az volt a céljuk, hogy az átmeneti periódus állítólagos sajátosságaira derítsenek fényt a politikai kultúra, a társadalmi attitűdök, a privatizációs motívumok, a jogtudat és jogkövető viselkedés stb. területén. Az erőfeszítések mögött meghúzódó ideológiai cél „demokráciaprojektként” jellemezhető, amelyről úgy vélték, hogy a nyugati modellt követve és másolva, felülről bevezethető a posztoszocialista társadalmakban.

A bennszülött társadalomtudósok szerepe egyfelől az adatgyűjtésben, másfelől az adatszolgáltatásban merült ki. A bennszülött szociológusok ebben a minőségükben „adatexportáló vállalatok” alkalmazottaivá váltak. A nyugati társadalomkutatókat adatokkal látták el, akik az információ birtokában növelhették tudományos elismertségüket és kormánysszerveik számára bebizonyíthatták nélkülözhetetlenségüket. Mivel a szimbolikus és pénzügyi hatalom egyenlőtlenül oszlott meg a nyugati és a keleti társadalomkutatók között, a kapcsolat aszimmetrikusan alakult és csapdaként működött.

A keletiek megsegítése a nyugatiak önségélye révén

Az államszocializmust követő időszak egyik jellemző sajátossága a legkülönbözőbb fajta nyugati Kelet-Európa-szakértők szakadatlan zarándoklata volt Közép- és Kelet-Európa földjére. A régióban eleinte arra gondoltak, hogy a társadalomtudományok nagyarányú, az egykori Marshall-segélyhez hasonló támogatásra számíthatnak. A látogatók azt állították, hogy segíteni, fejleszteni jöttek, ám valódi céljuk az adatokhoz való hozzáférés volt. Később kiderült, hogy a nyugati és a keleti tudósok egymástól eltérően értelmezték a segítség fogalmát. A keletiek azt hitték, hogy a segítség az ő jobblétüket és előrehaladásukat célozza, míg a nyugatiak arra gondoltak, hogy a segítségnek az a célja, hogy a megsegítendőknél valamit tenniük is kell annak érdekében, hogy bebizonyítsák, méltók a segítségre. Miközben várták a méltó teljesítmény megjelenését, a segítők addig is segítettek önmagukon, és megpróbálták lerövidíteni az időt, amire a megsegítendőők végre készen állnak majd arra, hogy kimenekítsék őket a bajból. Ez az egyoldalú segítségi folyamat a nyugati társadalomkutatók hosszan tartó és stabil kelet-európai tartózkodását eredményezte. E szakértők felettébb előnyösnek tartották magas napidíjaikat, nagylelkű javadalmazásukat és fizetésüket, ami jelentős mértékben meghaladta kelet-európai kollégáik ínséges díjazását. A nyugatiak szempontjából nézve a helyzetet, nem volt arra ok, hogy ez megváltozzon. A keletiek akarhatták volna ugyan a változást, de nem voltak abban a helyzetben, hogy bármit is tehetek volna ennek érdekében.

Hiba volna azt feltételezni, hogy a segítő kapcsolat e különös paradigmája az egyéni racionális döntések sorozatában alakult ki. A különböző nyugati tudományos segélyprogramok, például a TEMPUS mérlegének megvonása egyértelműen bizonyítja egy alaposan átgondolt intézményi stratégia létét, amellyel szemben semmiféle eltérő egyéni cselekvésnek nem volt létjoga. Az intézményi elrendezés volt a fő ok. (A támogatások mögött néha rejtett, néha nyíltan megmutatkozó politikai motivációk és érdekek is meghúzódtak. Erre példa a TEMPUS-pénz, amelyet eredetileg egyes kelet-európai országok megsegítésére szántak, de később az Európai Unió dél-európai tagországai megsegítésének fő eszköze lett. Egy idő után nyilvánvalóvá vált, hogy TEMPUS csak azokat a közös programokat finanszírozza, amelyekben dél-európai országhoz tartozó intézmény is részt vesz.). Ugyanez mondható el a kelet-európai országok összes fontos jötevéjéről, ide értve a Világbankot és annak ambiciózus című FEFA-programját (Felzárkózás az Európai Felsőoktatáshoz). A Világbank olyan bürokratikus szabályozást léptetett életbe, amely a nyugati beszállítókat és nyugati intézményeket rendkívüli módon előnyben részesítette. A keleti részvétel e programokban a legtöbb esetben csak ürügy arra, hogy a segítségönsegítés zárt köre megvalósulhasson.

Központosítás és monopolizáció

A nyugati szakértők bekapcsolódása az egyes közép-kelet-európai társadalmak életébe az adatok és információk korábban sosem látott felhalmozódását eredményezte. Az adatokhoz való hozzáférés azonban gyakorlati okoknál fogva először a nyugatiak előjoga volt, hiszen ők gyakorolták az ellenőrzést a legfontosabb nyugati társadalomkutató központokban tárolt nemzetközi adatbázisok és adatbankok fölött. Tény, hogy az egyes posztszocialista országokban élő kutatók (az egyes közép-kelet-európai országok között történelmi okok folytán fennálló bizalmatlanság és gyanakvás folytán) képtelenek is lettek volna együttműködni, és sok esetben fogalmuk sem lett volna egymás létezéséről, ha az egyes nyugati kutatóközpontok segítségével nem lépnek egymással kapcsolatba.

Agyelszívás és janicsáriskolák

A „béketábor” kapuinak megnyitásával Közép-Kelet-Európában szinte nem volt olyan társadalomtudós, aki ne próbált volna kapcsolatba kerülni egy-egy nyugati kollégájával. Hasonló stratégiát követtek az intézmények is. A kapcsolatképzés és az önreklám módszerei azonban még felfedezésre vártak, hiszen az államszocialista paternalizmus védernyője alatt sem az egyes személyeknek, sem az egyes intézményeknek nem volt módjuk arra, hogy megtanulják a nyugati igényeknek és várakozásoknak megfelelő magatartást. Kivételes esetekben egy-egy kelet-európai tudós karrierje Nyugaton is felívelt. Az együttműködés bizonyos formái megjelentek egyes kutatóhelyek és egyetemi tanszékek között. A korábban jellemzett aszimmetria folytán azonban a kelet-európai szereplőknek iszonyatos beilleszkedési nehézségekkel kellett számolniuk. Nyugati sikereik ára hazatérésük csökkenő valószínűsége volt. Könnyen túlasszimilált renegát lett a sikeres kelet-európai tudósból, aki elismerést és státust vívott ki magának a nyugati tudományos közösségben. Hiba volna azonban pusztán az erkölcsi vagy karakterbeli fogyatékoságokra gondolnunk. A változatlan kelet-európai tudományos szerveződési háttér lehetetlenné teszi a hazatérést. A közép- és kelet-európai tudományos közösségek képtelenek visszafogadni Nyugatra tévedt tékozló fiaikat, mivel a struktúra, amelyben működni kénytelenek, maradi provincializmusra sarkall, merev és technikailag felettebb elmaradott.

Modern társadalomtudományi képzési programok egész raját hozták létre Nyugaton abból a célból, hogy a felnövekvő közép-kelet-európai nemzedékek legkiemelkedőbb képességű tagjai felsőfokú végzettséget szerezzenek, és ezáltal szellemi vértetethez jussanak a posztzocialista valósághoz való igazodásban. Sajnálatos módon ezeket a programokat a társadalomtudományok Nyugaton kialakult paradigmája szerint formálták, miáltal jól láthatóan hiányzott belőlük az a specifikus tudás és történelmi szempontrendszer, amelynek révén a frissen diplomázott szakemberek megérthették és elemezheték volna szülőhazájuk társadalmi viszonyait. Frissen szerzett tudásuk a nyugati társadalmak posztmodern valóságából származott. A fiatal társadalomtudósok – közgazdászok, szociológusok, történészek – hazatérve, szembesültek azzal a helyzettel, hogy hazájukban nincs a feministák által vizsgált nemi kérdés, senki sem hallott a homoszexuálisok emberi jogairól, szó sincs a multikulturális minták szerint szerkesztett különböző valóságok versenyéből származó ütközésekről, és se terep, se laboratórium nincs arra, hogy a társadalmi valóság loglineáris modelljeit tesztelhessék. Mindezzel távolról sem akarjuk azt mondani, hogy nincsenek olyan közép-európai országok, amelyben ne lehetne a posztmodernitás egyik vagy másik jellegzetes vonására bukkanni. A kelet-európai társadalmakban bujkáló posztmodernitás súlya és fontossága azonban nem vethető össze a nyugati társadalmakat kínzó problémák posztmodern dimenzióival. A külföldön kiképzett fiatal kelet-európai társadalomtudósok státusa leginkább a sok száz évvel korábban kiképzett janicsárok történelmileg tragikus példájával vehető össze, akiket annak idején Isztambulba hurcoltak, hogy Allah hűségese harcosaivá és rendíthetetlen híveivé váljanak.

A képzési csere másik oldala az, hogy számos kelet- és közép-európai egyetemen programokat kínálnak nyugati egyetemi hallgatók számára. Egyes programokat a nyugatiak számára is érthető nyelveken tanítanak, ráadásul magas színvonalon. Ugyanakkor, a kelet-európai tudományos közösség szervezetlensége és az egyes nemzeti tudományos közösségek regionális identitásának hiánya folytán a helybeli képzési programok csak a baccalaureátus fokozat szintjén képesek kielégíteni az igényeket, amelyek ezen a szinten még szükségképpen specializálatlanok, és az egyes nemzeti társadalmakat csak az antropológiai esettanulmányok módján képesek megjeleníteni.

Kim Lane Scheppele észrevételei

Az 1989-ben bekövetkezett változások a nyugati társadalomtudósok új raját csábították a régióba. Sokan e tudósok közül nem ismerték ezeknek az országoknak a nyelvét, történelmét, nem volt megfelelő háttérismeretük ahhoz, hogy olyan országokban dolgozhassanak, amelyek jelentős következményekkel járó változásokon mentek keresztül, beleértve a társadalomtudományokat érintő változásokat is. Mindazonáltal ezek a naiv újonnan jöttek hatalmi helyzetben érkeztek állomáshelyükre – itteni mércék szerint szinte korlátlan anyagi lehetőségekkel. A munkájukat övező összefüggések ismeretének hiányában az újonnan jött nyugati szakértők tipikus módon félreértették az általuk felkeresett országok társadalomtudósainak szegénységét, és az ínséget intellektuális elmaradottságként észlelték. Ha akadtak olyan kelet-európai tudósok, akik nem olvasták a legfrissebb nyugati folyóiratokban közzétett cikkeket a társadalmi folyamatok matematikai modellezéséről, a nyugati társadalomtudós nyomban azt feltételezte, hogy keleti kollégája túl primitív ahhoz, hogy megértse ezeket a módszereket. Ha a nyugatiak jobban ismerték volna a régióban szokásos kutatási feltételeket, akkor levonhatták volna azt az ésszerűbb következtetést, hogy a kelet-európai könyvtárak szűkös költségvetéséből egyszerűen nem telik a nyugati folyóiratok előfizetésére a magas nyugati árakon, és efféle könyvtári háttér nélkül aligha lehetett volna bárkitől is azt várni, hogy lépést tartson a nyugati szakirodalommal. És ha voltak olyan keletiek, akik diribdarabokból óriási fáradtsággal kialakították ugyanazokat a módszereket, amelyeket a nyugatiak már régóta alkalmaztak, akkor a nyugati látogató erre lenézéssel reagált, mondván, hogy az ilyesfajta próbálkozásokban nincs semmi eredeti. Ha a kelet-európai társadalomtudósok képtelenek voltak arra, hogy személyi számítógépeiken csodálatosan rafinált programokat futassanak, akkor a nyugatiak feltételezték, hogy a kelet-európaiak képtelenek a szisztematikus munkavégzésre, jöllehet arra is gondolhattak volna, hogy a számukra hozzáférhető számítógépek hardvere és szoftvere a Kelet pénzhiányos viszonyai között elérhetetlen. Ha kelet-európai társadalomkutatók eredeti eszméikkel jöttek elő a kutatási folyamat során, különösen ideértve azt az esetet, amikor ezek az eszmék a régió egyes országainak történelmi sajátosságaival függtek össze, akkor a nyugatiak nyomban azt feltételezték, hogy a keletieknek fogalmuk sincs azokról a nyugati modellekről, amelyek jóvoltából az egyes „kis országokra” vonatkozó általánosítások megszülethetnek. Amikor kiderült, hogy a kelet-európaiak jóval többet tudnak a társadalmi és politikai gondolkodás történetéről, a régió történelméről, valamint a jelenkori kultúra jellemzőiről, mint a nyugatiak, akkor az utóbbiak azt kérdezték, hogy hol vannak a hipotézisek.

A nyugatiak számára szokásos következtetések levonását lehetővé tevő tudás javarészt a Nagy Tudomány szervező elveinek megvalósítása révén születik. A Nagy Tudomány Nyugaton manapság ott jön léte, ahol nagy pénzek vannak. Kiváltképpen azokra a vizsgálatokra adnak Nyugaton sok pénzt, amelyek keretében az egyes országok sajátosságaira tekintet nélkül végeznek kutatást a társadalmi attitűdök mérésére szolgáló azonos módon megszerkesztett skálák segítségével. Az általuk tanulmányozott ország nyelvét nem beszélő nyugati kutatók többnyire fél tucat vagy még annál is több országot vizsgálnak egyszerre, és emiatt egy „helyi” kutató szolgálataira vannak utalva, aki biztosítja, hogy a kutatás a nyugati standardok szerint menjen végbe, a nyugati módszereket alkalmazzák, és azok vegyenek részt a kutatás kivitelezésében, akik tudják, hogy a nyugati kutató mire kíváncsi. A helyi kutató tehát kutatási segéderővé válik, akinek az lesz a feladata, hogy a projekt egy részét lebonyolítsa, anélkül, hogy fogalma lenne az egészcéről. Az nem feladata, hogy átlássa az egész kutatást. Ennél sokkal fontosabb, hogy a kutató tökéletesen beszéljen angolul, miáltal képes lesz arra, hogy áthidalja a vezető kutató és a vizsgált társadalmi valóság közötti szakadékot. Más szóval az a helyzet, hogy a nyugati kutatónak

szüksége van valakire, aki áthozza neki az adatokat egy olyan világból, amelyiktől őt nyelvi és kulturális különbségek választják el, s ráadásul a kutatási feltételek is teljesen szokatlanok. Ha a helyi kutató jól végzi a dolgát, akkor a nyugati kutató észre sem veszi, hogy az adatok az egyik kultúrából át lettek alakítva egy másik kultúra igényei szerint, egyszerűen a nyugati kutató zárójelbe teheti ezeket a kérdéseket. És mivel a kulturális áttétel problémái már nincsenek benne az adatbázisban, a nyugati kutató joggal feltételezheti, hogy a helyi kutatóra többé nincs szüksége, és mire eljön annak az ideje, hogy az általa összegyűjtött adatok elemzésébe fogjon, addigra már nélküle is boldogul. Ez lehetővé teszi számára, hogy anélkül hagyja el a terepet, hogy bármiben is segítene a keleti kollégájának, hogy az a helyi adatgyűjtésnél többet tegyen. A kutatási módszertan standard szabályai, valamint a kutatási költségvetésbe épített fizetési korlátok miatt a vezető kutató kötelezettségei egyszer és mindenkorra megszűntek, mihelyt a helyi adatgyűjtés költségeit megfizették.

Mindezt részben a Nyugatról érkezett érzéketlen kutatók, részben viszont a kutatási pénzeket folyósító intézmények hibáztathatók. A kutatási pénzek általában véve csak arra valók, hogy a keleti kutatók által végzett adatgyűjtést ki lehessen fizetni belőlük, könyvtárfejlesztésre azonban már nincsenek külön források. A kutatási segéderőket ki lehet fizetni, de nincs pénz új számítógépekre. A kutatási terv megvalósításával közvetlenül összefüggő költségek megengedettek, de tilos az olyan befektetés, melynek eredményeképpen a kelet-európai társadalomkutatók maguk is hasonló kutatásokat végezhetnének. Ha fejlesztésre egyáltalán kifizethető valami, akkor azt az egyetem fogja elnyelni, amely otthont ad a kutatási költségvetésnek. Márpedig ez az egyetem Amerikában van. Valójában az a helyzet, hogy a legtöbb amerikai kutatásfinanszírozó intézmény kiköti, hogy a vezető kutatók amerikai állampolgárok legyenek, ami eleve valószínűtlenné teszi, hogy egy keleti egyetem valaha is otthont adjon egy nagyobb kutatás költségvetésének. A kelet-európai kutatásokat finanszírozó egyik legfontosabb intézmény az Irex (International Research and Exchange Board). Újabban ez az intézmény is felhagyott azzal a szokásával, hogy Nyugatra érkező keleti tudósok kutatási programjait támogassa, és a továbbiakban csak azokat hajlandó segíteni, amelyben van nyugati résztvevő is. Jóllehet nem kizárt, hogy ezáltal számos értékes együttműködés jön létre, az eredmény minden bizonnyal az lesz, hogy a keleti tudósok még jobban függenek nyugati kollégáiktól, akik nélkül még reményük sem lehet arra, hogy kutatási terveik pénzügyileg megalapozhatók legyenek.

Mivel a kutatást végző nyugati kutatók gyakran egyáltalán nem tartózkodnak a terepen, természetesen fel sem tűnik számukra, hogy mennyire mások a kutatási tervek realizálásának körülményei Keleten, mint Nyugaton. Nyugaton a legtöbb kutatónak egyetlen állása van, mely megélhetéséhez elegendő jövedelmet biztosít, s a kutatást e munkakör szerves részeként végezheti. Keleten egészen más a helyzet. A kelet-európai egyetemi tanároknak a fizetése nem elég a megélhetésre, jövedelmüket más forrásból is ki kell egészíteniük. Ezáltal könnyű prédájává válnak azoknak, akik nyugati kutatási pénzzel a zsebükben a helyszínre érkeznek. A nyugati kutatók számára az természetes, hogy elit-helyzetben lévő személyek csak olyan munkára vállalkoznak, ami iránt valóban érdeklődnek. A nyugatiak képtelenek észrevenni, hogy a keletiek számára a kutatásba való bekapcsolódás lehetővé teszi annak az elképzelésnek a dédelgetését, hogy ezáltal kapcsolatba kerülnek a Nyugattal, partneri viszony jön létre köztük és a nyugati fél között, és a kutatásba való bekapcsolódás által nemcsak pénzhez, hanem egyenlőnek álmodott kapcsolatokhoz is jutnak.

Miután az adatokat megszerezték, a nyugatiak hazamennek, és a keletiek számára elkezdődik a várakozás, hogy egyszer nyugati kollégája „megsegíti” majd. A nyugati kutatók nyugodtan mondhatják nekik, hogy „ti is publikálhattok a kutatás és a kapott

adatok alapján, s ugyanúgy karriert csinálhattok, mint mi!”. De ez a kijelentés tévedésen alapul. A keleti kutatóknak nincs annyi kutatásra fordítható szabad idejük, mint a nyugati kollégáinknak. A keleti társadalomtudósok értelmiségi darabérrendszerben dolgoznak, fizetésük virtuális, egyetemi kurzusaikért csak szimbolikus jövedelmet kapnak, s gyakorlatilag minden idejüket pénzkeresésre fordítják. Hol van az a „szabad” idő, amellyel a nyugati tudósok rendelkeznek, amikor fizetés nélkül kutatnak és írnak? Aligha van szabad ideje annak a keleti szakembernek, aki hat kurzust tanít egy szemeszterben, gyakran különböző városokban, amelyek között rossz a közlekedési összekötés, és ezenkívül egy vagy két, Nyugatról finanszírozott kutatást vezet, és közben maga is fordít. Ha ez nem elég, akkor adjuk hozzá azt az időt, ami ahhoz kell, hogy az illető cikket írjon a helyi sajtóba. Mindezekért a nyugatiak azzal fizetnek, hogy a keleti tudóst csekély honoráriumért meghívják előadni saját egyetemükre, vagy fizetik egy-egy konferencián való részvételük útiköltségét és a szállodaszámláit. Nem csoda, hogy a régióból aki tud, az Nyugatra menekül, ahol egy embernek szokásszerűen csak egy állása van, egy fizetéssel, és a tanításra fordítandó idő sem túl sok. Ilyen élet után nagyon nehéz visszatérni a Keleten szokásos értelmiségi pályára.

A vírus neve: racionalizáció

A Kelet-Európába történő nyugati bejutási stratégiák jogossága ellen nincs igazán jó érvünk, még ha figyelembe vesszük is, hogy ez sok tekintetben hasonlít a kelet-európai történelemből fájdalmasan jól ismert korábbi benyomulásokra. Nem vitás, hogy a nyugati kormányok, intézmények és értelmiségiek racionalizációs és modernizációs törekvései jól védhetők arra való hivatkozással, hogy a kelet-európai társadalmak elmaradottságának felszámolását célozzák. Az elmaradottság különböző elemeit az államszocializmus különböző mértékben tartósította, és talán nem járunk távol a kelet-európai helyzet pontos jellemzésétől akkor, ha azt mondjuk, hogy a jelenlegi helyzet a posztfeudalizmus, a prekapitalizmus, a jóléti állam, valamint a születő nyers kapitalizmus különös egyvelege. Következésképpen a törekvések a valóság megértésére és megváltoztatására csak akkor vezethetnek eredményre, ha minden lehetséges perspektívát hasznosítanak, beleértve a bennszülötti perspektívákat is. Távolról sem az a célunk, hogy egyoldalúan a nyugatiakat hibáztassuk. A racionalizáció vírusának befogadására a bennszülöttek kétségtelenül nem voltak felkészülve. A vírus inkább megbetegített őket, semmint hogy elősegítette volna gyógyulásukat.

Számos oka van annak, hogy a racionalizációként azonosított vírusra a bennszülöttek nem megfelelően reagáltak. Először is megemlíthetjük a kelet-európai társadalomtudósok hamis identitását, amely nem képes megszabadulni a küldetésstudattól és az értelmiségi létnek a hajdani orosz intelligencia értelmében vett meghatározásától. Akik e hagyományt követik, azok képtelenek belátni, hogy megismerési horizontjuk bezárul, fundamentalizmussá torzul, és ezáltal csak tágul a társadalomtudományi gondolkodás nyugati és keleti paradigmája közötti kognitív szakadék.

Ez a különbség a hamis identitás egy másik forrásához is elvezet bennünket. A Keleten beszélt társadalomtudományi nyelv összeegyeztethetetlen a Nyugaton használt nyelvvel. És itt nemcsak arra gondolunk, hogy a keletieket és a nyugatiakat az anyanyelvek különbségei választják el. Ez a különbség akkor is létezik, ha mindkét fél beszél egy közös akadémiai nyelvet (amely nem feltétlenül az angol). A félreértés és kommunikációképtelenség oka mélyebb, és szintén a világ megkonstruálásának és reprezentációjának különbségeire vezethető vissza. A kelet-európai társadalomtudományi írásokban hemzsegnek az áttételes és metaforikus kifejezések, amelyek egyfelől szerfelett homályosak,

másfelől telis-tele vannak történelmi és kulturális utalásokkal, amelyek csak az adott kifejezéseket használók számára érthetőek, ha egyáltalán érthetőek. Ez a társadalomtudományi kifejezési készlet egyszerűen lefordíthatatlanná teszi a Keleten született társadalomtudományos szövegeket, és lehetetlenné teszi a kelet-európai társadalomtudományi gondolkodás értékeihez történő hozzáférést azok számára is, akik szeretnék azokat megérteni. Ráadásul a keleti értelmiségiék büszkéek is arra, hogy beszédük zavaros és titokzatos, és lenézik a világos és ésszerű fogalmazást.

E dolgozatban korábban már céloztunk arra, hogy a nyugati benyomulással szemben mutatott védekezésképtelenség és gyengeség valószínűleg legfontosabb oka a kelet-európai tudományos közösség dezintegrált állapota. Nincsenek olyan közös tudományos társaságok, kutatóintézetek, integrált felsőoktatási intézmények, nemzetközi szerkesztői bizottságok által irányított folyóiratok és közösen finanszírozott kutatási alapok, amelyek lehetővé tennék, hogy az egyes kelet-európai országok és tudósok ne egymás ellen versenyezzenek a külső, (rendszerint) nyugati intézmények által folyósított kutatási pénzekért. A játszma résztvevőinek nemzérő-összegű játszmát kellene játszaniuk, mert ha nem ezt teszik, akkor marad a jelenlegi *bellum omnium contra omnes*.

Arra is utaltunk korábban, hogy a kelet-európai társadalomtudományi intézmények nem is igazán akarnak változtatni a nyugati demokráciákban szokatlan normákon és szabályokon. A felzárkózásra nincs is remény egészen addig, amíg Közép-és Kelet-Európában a kulturális újratermelés szférájában le nem bomlik a finanszírozás központi ellenőrzésének rendszere, s nem diverzifikálják a pénzek elosztását, ideértve a magánforrások bevonását is. A Kelet-Európában élő tudósoknak meg kell érteniük, hogy nem tartható tovább és nem is hozható vissza az államszocializmus idején működő finanszírozási rendszer, amelynek központjában az új eszmék megszületését ellenőrző, monopolhelyzetben lévő tudományos akadémiai apparátus állt. A felsőoktatásnak ki kell szélesednie, nyitottabbá, rugalmasabbá és versenyképesebbé kell válnia.

A kulturális újratermelés megreformálatlansága, a társadalomtudományi intézményrendszer merevsége és zártsága lehetetlenné teszi a tehetséges fiatal kutatók és tanárok beáramlását. A frissen végzettekre támaszkodó utánpótlás elmaradása folytán nem meglepő, hogy a tudományos pozíciót betöltők átlagos életkora jelentősen megnőtt. A tehetséges fiatalok arra kényszerülnek, hogy elhagyják az országot, janicársiskolákban tanuljanak, vagy eleve ne is foglalkozzanak tudománnyal, s helyette a közszolgálati, politikai vagy gazdasági pozíciókat vegyék célba.

Kim Lane Scheppele észrevételei

És mégis, mindezek mellett a Nyugat számára a keleti értelmiségi, úgy ahogy van, misztikus jelenségnek tűnik. A misztikum egy része onnan származik, hogy a Nyugat azt látja, a keleti értelmiségiéket a közéleti szférában messze inkább komolyabban veszik, mint őket Nyugaton. A misztikum másik része abból a felismerésből táplálkozik, hogy a Nyugaton működő oktatók és kutatók közül kevesen vannak azok, akiket értelmiségiének lehetne nevezni, és egyáltalán, milyen alacsony az egyetemi oktatási és kutatási szférán kívül az értelmiségiéik aránya. Ezzel szemben Keleten a felsőoktatási intézményekben és a kutatóintézetekben dolgozók egyben értelmiségiéik is, és igen sokan vannak, akik értelmiségiéik anélkül, hogy a felsőoktatásban vagy a kutatásban lennének. Az is a misztikumhoz tartozik, hogy még a legkevésbé érzékeny nyugatiak is látják, hogy a keletiek náluk messze jobban tudnak hősiesen szenvedni. A keleti régió sok nyugati kutatója őszintén irigylő a keleti értelmiségiéket azért, hogy intenzív, ismerős, társadalmilag magasra értékelt intellektuális klímában élnek.

Nem igazán egyszerű dolog egy nyugati számára, hogy megértse, miként is zajlik Kele-

ten az értelmiségi élet. A keleti értelmiségiek hosszú éveken át zárt körben, egymással fenntartott intenzív kapcsolatok között éltek, ami arra tanította őket, hogy olyan nyelven beszéljenek egymással, amelyet a körön kívül állók, ha akarják, sem érthetnek meg. Az újonnan jöttek számára, különösen ha még a nyelvet sem ismerik, szinte lehetetlen megtanulni azoknak a vitáknak a rejtett kódjait és történeti meghatározóit, amelyek az ott élők számára maguktól értetődők. Végül is ezek az értelmiségiek hosszú éveken át éltek egymás társaságában, megfosztva a külföldi utazások lehetőségétől. Az elzártság eredményeképpen elkülönült és intenzív értelmiségi közösségek jöttek létre. A fordítás természetesen egyirányú volt, nyugati szakirodalmat fordítottak keleti nyelvekre, de keleti nyelveken íródott szövegekről alig készült fordítás valamelyik ismert nyugati nyelvre. A Nyugaton íródott könyvek lefordított változatai széles körben elérhetőek Keleten, míg a Keleten született könyveket nyugati kiadók csak kivételképpen jelentettek meg. Ez az egyoldalú kommunikáció hozzájárul ahhoz a benyomáshoz, hogy a Nyugat a tudás szülőhelye. Ez azt jelenti, hogy a Nyugatról érkezettek Keleten gyakran már évek óta tartó vitákba csöppennek, amelyekben képtelenek kiigazodni. Számukra ez kényelmetlen, miközben mindenki más már eleve tudja, hogy kinek mi az álláspontja.

A nyugati látogató számára további talányok forrása a felsőoktatásban és az akadémiai intézetekben dolgozók bifurkációja, ami mögött mind a mai napig egzisztenciális különbségek gyaníthatók. Ugyancsak rejtélyekkel teli az a kettősség, amelynek egyik pólusán a sokat utazó, nyugati nyelveken jól beszélő értelmiségiek, másik pólusán az otthon maradó, a helyi vitákban részt vevő értelmiségiek foglalnak helyet. Ezek a megkülönböztetések a társadalomtudományos értelmiséget oly módon rétegzik, aminek nem könnyű a megfelelőjét Nyugaton megtalálni, és a Nyugatról érkezettek gyakran nem is értik azokat a jelzéseket, amelyek a keleti értelmiségiek helyét egyik vagy másik csoportban kijelölik. A keleti kutatók és oktatók egyébként szintén nem értik a nyugati kutatók hierarchikus pozícióját és presztízsét mutató jelzéseket, és nem tudják, hogy óriási különbség van egyetem és egyetem között (például kutatóegyetem versus tömegképző egyetem között), valamint folyóirat és folyóirat között (például névtelen referálókkal működő folyóirat versus referálatlan közleményeket közlő folyóirat között). Keleten nem tudják, hogy a nyugati oktatók és kutatók rangját a tanítás és a publikálás helye sokkal jobban meghatározza, mint az, amit éppen élőszóban mondanak. Azt mondhatom tehát, hogy igen sok a zavar és a kommunikációs akadály az értelmiségi élet legelemibb szintjén is.

Hamis tudat

Nincs okunk arra, hogy az államszocializmus kultúrpolitikáját idealizáljuk. Ugyanakkor biztonsággal állíthatjuk, hogy a kutatási és felsőoktatási intézmények intellektuális mozarában csodával határos módon életben tudtak maradni sokan, akik jelentős teljesítményt nyújtottak, és érintetlenül maradhattak az elszigetelt elefántcsonttoronyok is. Ezeknek a teljesítményeknek természetesen nem volt sok esélyük arra, hogy a hivatalos elismerést és jóváhagyást élvező álértelmiségiek álteljesítményei által uralt terepen presztízssre és rangra tegyenek szert. A megfelelő nyilvános értékelés kritériumainak hiánya a tényleges teljesítményt elérő szerzőket megfosztotta az elismeréstől, és a magánélet láthatatlanságába számúzta őket. Az átmenet során a kalickák kinyíltak, és legalább elméletileg lehetővé vált az autonóm módon megvalósított értelmiségi hivatás. Ezzel egyidejűleg azonban számos értelmiségit megint elcsábított az ideológia és a politika. Az ürügy az orosz „intelligencia” jól ismert hagyatékának őrzése volt, amelynek értelmében az számíthat Keleten értelmiséginek, akinek küldetése van, aki valamilyen prófécia valóra váltásán ügyködik. Különbség csak abban volt, hogy melyik ideológia üzenetét továbbítot-

ták: egyes értelmiségiek úgy érezték, feladatuk a nemzet újraélesztése, míg mások úgy vélték, hogy feladatuk a társadalom demokratikus megváltása. Mindkét ideológia erőteljes gyakorlati következményekkel járt

Két értelmiségi típus jelent meg, amelyek mindegyike elárulta a klasszikus jelentés szerint vett értelmiségi szerepet. Az első típus útja a politikába vezetett. A politikai pártok, a parlament, az államigazgatás, az önkormányzatok megteltek a tudományok kandidátusaival, elismert tudósokkal, egyetemi diplomásokkal, akiknek semmiféle jártassága nem volt és nem is lehetett abban, hogy miként kell dönteni, alkudozni, tárgyalni, konfliktust oldani. Ehelyett kérlelhetetlen ideológiai háborúba fogtak szimbólumokért és értékekért. A másik típus útja a tömegkommunikáció felé vezetett, ahol az íróasztalukat és kutatóműhelyüket elhagyott értelmiségiek az ideológiai és politikai háború frontarcosaiként tűntek fel, és kegyetlenül éles publicisztikai fegyverekkel kultúrharcot vívtak egymás ellen cikkeikben, pamfletjeikben, a nyilvánosság előtt folytatott szenvedélyes vitáikban. Magyarországon legalábbis, az átmenet nehézségei által megkínzott társadalom a lehető legpasszívanban szemlélte a szeme előtt zajló ideológiai öldöklést, és az 1994-es májusi választásokon százával küldte a parlamentbe az arctalan, névtelen, ismeretlen képviselőket, akik az értelmiségi kiválóságnak soha, semmikor, semmiféle jelét nem adták.

Valószínűleg számos gyakorlati út visz ki a kolonizációs csapdából, ám szilárdan hisszük, hogy valójában csak egyetlen mód van arra, hogy a közép-kelet-európai társadalomtudomány megszabaduljon a racionalizáció szerzett immunhiányos megbetegedést okozó vírusától és a tünetektől. Ez az út az egykor Karl Mannheim által jellemzett autonóm és független értelmiségi szerep újrafelfedezése mentén vezet. E szerep felől nézve a kelet-európai társadalmi táj teljesen új dimenziói válnak láthatóvá. Ez az újrafelfedezés nem lehet nyugati hatás következménye, a racionalizáció és a modernizáció egyébként nemes szándéka a kelet-európai értelmiséget csak letaszítja az önfelfedezés útjáról. Távol álljon tőlünk a Nyugatról behozott tudományosság fontosságának tagadása abban, hogy a kelet-európai értelmiség újra tudja definiálni az előtte álló feladatokat. Ugyanakkor szeretnénk hangsúlyozni, hogy rendkívüli mértékben szükségesnek tartjuk a kelet-európai társadalmi valóság történelmi és kulturális egységéből adódó hagyomány, valamint a fejlett nyugati társadalomtudományok posztmodern elméleti eszközkészletének ötvöződését.

Mi lehet a fókuszban? Vagy a gazdasági racionalitás nyelvén fogalmazva: mit tudhat Kelet Európa a nyers adatokon és a külső szabványok szerint megtermelt tudományos árukön kívül eladni a Nyugatnak? Nézetünk szerint számos választási lehetőség kínálkozik. Először is a kelet-európaiak a paradoxonok és ambivalenciák páratlan tudásával rendelkeznek, ami nélkül egyszerűen nem lehet semmiféle közép-kelet-európai valóságot reprezentálni és hitelesen megjeleníteni. A régiót kínzó ellentmondásokat nem feltétlenül oldhatják fel a csinos elméletek, de annál inkább alkalmasak lehetnek ezek az ellentmondások arra, hogy az értelmet kihívó talányokként tűnjenek fel. Két példát említünk. A piac Közép-Kelet-Európában tökéletlennek tűnik, de szerintünk tévedés volna a tökéletlen piacot egy végső tökéletesedés felé haladó intézményként elgondolni, ha zavarba ejtő ellentmondások együtteseként, a racionalitás és irracionalitás keverékeként is el lehet gondolni. Másik példánk a nemzet. A nemzet történetét Kelet-Európában az állampolgárság és a kulturális értelemben vett nemzeti hovatartozás inherens ellentmondása feszíti, amelyet semmilyen elméleti erőfeszítés nem oldhat fel.

Korábban már szóltunk róla, hogy a Nyugaton létező posztmodern jelenségekkel a kelet-európai posztmodern jelenlét korántsem vethető össze. Arra azonban elegendő a kelet-európai tapasztalat is, hogy kiegészüljön a posztmodernítésra vonatkozó tudásunk. Akár ironikusnak is találhatjuk, hogy a kelet-európai társadalmi valóság a társadalmi élet posztmodern, modern és hagyományos egymás mellett élésének termékeny

talaját képezi. Következésképpen, az ilyen körülmények között élő emberek mintha könnyebben észrevennék a társadalmi valóság bonyolult és sokszínű aspektusait, szemben a hajdani vasfüggöny mai nyugati oldalán élő emberekkel, akiket ma már csak kognitív függöny választ el a keleten élőktől. Ennek az újfajta különbségnek a vizsgálata is megérne egy misét.

Harmadszor, hatalmas lehetőséget kínál a közös kelet-európai kulturális örökség, amelyet a közös európai kulturális örökség jegyében ki lehetne aknázni, miáltal fel lehetne kelteni Nyugat-Európa szolidaritásérzetét Kelet-Európa iránt. Úgy véljük, hogy míg az egyes nemzetek részéről külön-külön megtett erőfeszítések kudarcra vannak ítélve, addig az egybehangolt és szervezett nemzetközi együttműködés termékei a társadalomtudományok minden területén, de kiváltképp a kelet- és közép-európai régióra vonatkozó tudományos ismeretek terén igen sikeresek, elismertek és keresettek lehetnének.

Végül, nem tudjuk megállni, hogy a közép-és kelet-európai szindróma globalizációját említsük, amin azt értjük, hogy az elkövetkező évszázadban a növekvő mértékű információcserének szükségszerűen a világ különböző részei közötti együttműködéshez kell vezetnie. Nyugaton élve, tanúi lehetünk annak, hogy számos olyan jelenségre bukkanunk, amelyek nyugtalanítóan hasonlítanak a keleti létben megtalálható eredetijükre. A nyugati félteken is elfordul a jobboldali szélsőségség, a bürokratizáció, az állampolgársági jogok semmibevétele, az idegengyűlölet és a társadalmi kórlélektan számos más eleme, amelyekről Bibó István még 1946-ban a közép-és kelet-európai kisállamok nyomorúságairól értekezve, oly eleven leírást adott. Feltelevük, hogy a kelet-európai társadalomtudománynak igen sok mondandója lehet a nyugati társadalmak számára is.

Kim Lane Scheppele észrevételei

Mivel a posztmodernizmus szirénhangjai még nem csábították el a kelet-európai értelmiségieket attól, hogy a közélet porondjára kilépvé cselekedjenek, számosan vannak közülük, akik aktív részeseivé váltak az 1989 óta tartó változási folyamatoknak. A cinizmushoz szokott nyugatiak őszinte csodálkozással figyelik, hogy az értelmiség milyen őszintén és komolyan képes hinni politikai eszmékben, és ugyancsak ámulnak azon, hogy milyen nagy arányban található szociológusok, politológusok, jogászprofesszorok a kelet-európai országok parlamentjeiben, polgármesteri hivatalaiban és a minisztériumaiban. De a nyugati értelemben vett kulturális kritika szempontjából nézve az is megállapítható, hogy ez a nagyarányú politikai részvétel nem nélkülözi a naivitást, és bizonyosan elvonja az értelmiségieket a nyugatiak számára legfontosabbnak tekintett feladattól, a publikálástól.

Mégis, a régióban viszonylag hosszabb ideig tartózkodó nyugatiakat csodálattal tölti el, hogy a keleti értelmiség milyen hatalmas terheket képes magára venni, miközben felelősséget vállal azért, hogy tevékeny, alakító részt vállaljon azokban a vitákban, amelyek arról folynak, hogy milyen irányban változzanak meg az egykori pártállami struktúrák. Ha a nyugati értelmiség ehhez fogható mértékben gondolkodna el saját felelőségéről és társadalmi helyzetéről, az óriási hatást gyakorolna a nyugati társadalomtudományokra éppen úgy, mint a nyugati társadalmi gyakorlatra. Talán eljött az ideje annak, hogy a nyugati kutatók egy időre pihentessék késő huszadik századi társadalomkutató eszközeiket, és látva lássák a társadalomtudományi tudás mélyreható átalakulását Kelet-Európában. És eközben talán tanulnak majd abból a rendkívüli időben itt felhalmozódó rendkívüli tudásból is. Történetileg nézve, a társadalomelmélet legnagyobb változásai a mindent átható nagy társadalmi változások idején következnek be. Kelet-Európában, az itt élő értelmiségben most zajló változások izgatón új fejleményeket hozhatnak a társadalomtudományokban is, ha csak a nyugati társadalomtudományokban szokásos technikák szét nem zúzzák az új eszmék képződésének igazi alapjait.

Záró mondat

Annak érdekében, hogy ne vonjuk magunkra a megalománia vádját, és bizonyítsuk szoliditásunkat, végezetül fel kell vetnünk a kérdést, hogy az általunk felkínálható szellemi javak nem hasonlítanak-e azokhoz a díszekhez, amelyeket a bennszülöttek szüntelenül eladásra kínáltak új uraiknak. Az új urak azonban vonakodtak a kért ár megfizetésétől, s csak üveggyöngyöket kínáltak cserébe.

Nem tudjuk a választ.

Irodalom

- ANDORKA RUDOLF [1993]: Institutional Changes and Intellectual Trends in Some Hungarian Social Sciences. *East European Politics and Societies*, 7 (1).
- BENCE GYÖRGY [1992]: Transition and Transfer in Hungarian Academe. *East European Politics and Societies*, 6 (3), 319–335. o.
- WESSELY ANNA–CSEPELI GYÖRGY [1992]: A kelet-európai szociológia kognitív esélyei. *Replika*, 3 (1–2), 1–7. o.
- TAMÁS PÁL [1992]: Hungarian Social Research of the 1990's, Continuity and Discontinuity. *East European Politics and Societies*, 6 (3), 336–359. o.